

BANK KAPITALI VA UNING YETARLILIK ASOSLARI**Matmurodova Nargiza***Hamkorbank ATB Xorazm MBXO yetakchi menejer***MAQOLA
MALUMOTI****Annotatsiya****MAQOLA TARIXI:***Received: 17.07.2025**Revised: 18.07.2025**Accepted: 19.07.2025***Kalit soʻzlar:**

*Oʻzbekiston bank tizimi,
bank kapitali, kapital
yetarliligi, Bazel
standartlari, moliyaviy
barqarorlik, asosiy kapital,
qoʻshimcha kapital,
risklarni boshqarish.*

Ushbu maqolada zamonaviy bank tizimida bank kapitalining mazmuni, tuzilmasi va moliyaviy xavflarni boshqarishdagi oʻrni atroflicha tahlil qilinadi. Kapitalning asosiy (Tier 1) va qoʻshimcha (Tier 2) qismlari, ularning bank barqarorligini taʼminlashdagi funksiyalari va oʻzaro nisbatlari yoritilgan. Maqolada bank kapitalining yetarlilik darajasi, yaʼni kapital yetarliligi koʻrsatkichlari (CAR – Capital Adequacy Ratio)ning mohiyati va ahamiyati chuqur oʻrganiladi. Shuningdek, xalqaro moliyaviy standartlar, xususan, Bazel I, II va III talablari asosida kapital yetarliligining baholash usullari koʻrib chiqiladi. Oʻzbekiston Respublikasi bank tizimida kapitalni mustahkamlash, xatarlarni boshqarish va minimal talablarni belgilash borasida amalga oshirilayotgan islohotlar ham tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari banklar faoliyatida kapitalni samarali boshqarish, moliyaviy barqarorlikni taʼminlash va investorlar ishonchini mustahkamlashda nazariy va amaliy asos boʻlib xizmat qiladi.

Kirish. Mamlakat iqtisodiyoti barqaror rivojlanishi uchun samarali faoliyat yurituvchi bank tizimi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, tijorat banklari moliyaviy resurslarni jalb qilish, ularni samarali taqsimlash va kreditlash orqali iqtisodiy faollikni ragʻbatlantiradi. Biroq bank tizimining barqarorligi va ishonchliligi, eng avvalo, banklarning moliyaviy holatiga, xususan, ularning kapitaliga bevosita bogʻliq.

Bank kapitali – bu bank faoliyatining asosiy tayanchidir. U risklarni qoplash, zararlarni yutish, favqulodda vaziyatlarda bankni muhofaza qilish, shuningdek, depozitorlar va

investorlar oldida ishonchli bo'lishi uchun xizmat qiladi. Kapitalning yetarliligi esa, bankning mavjud moliyaviy xatarlarni qanchalik bardosh bilan yengib o'ta olishini ko'rsatuvchi asosiy moliyaviy ko'rsatkichdir. So'nggi yillarda xalqaro moliyaviy inqirozlar, bozorlardagi o'zgaruvchanlik va risklarning ortib borishi bank kapitaliga bo'lgan e'tiborni kuchaytirdi. Shu sababli, xalqaro miqyosda Bazel qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan kapital yetarlilik standartlari banklar uchun majburiy mezon sifatida qaralmoqda. O'zbekiston bank tizimida ham ushbu talablarni joriy etish, mahalliy banklar barqarorligini ta'minlashda muhim qadam bo'lib xizmat qilmoqda. Mazkur maqolada bank kapitalining mohiyati, uning tarkibi va vazifalari, shuningdek, kapital yetarliligini ta'minlash tamoyillari va xalqaro standartlar doirasidagi talablar atroflicha yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili. Bank kapitali va uning yetarlilik darajasini o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar bank ishi, moliyaviy barqarorlik va risklarni boshqarish sohalarida muhim o'rin tutadi. Turli tadqiqotchilar bu masalaga nazariy, amaliy va xalqaro standartlar asosida yondashganlar. Quyida ushbu yo'nalishda mavjud bo'lgan asosiy adabiyotlar tahlil qilinadi. Bank kapitali tushunchasi moliya nazariyasida uzoq tarixga ega bo'lib, uning asosiy vazifalari sifatida banklarning zararlarini qoplash imkoniyati, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va mijozlar ishonchini oshirish kabi omillar ko'rsatib o'tiladi. Santos (2001) o'zining «Bank Capital Regulation in Contemporary Banking Theory: A Review of the Literature» nomli tadqiqotida zamonaviy bank nazariyasida kapitalni tartibga solish mexanizmlarini tahlil qiladi. Muallif bank kapitalining minimal talablarini belgilash orqali bank tizimidagi axborot assimetriyasi, axloqiy xatar (moral hazard) va bozor intizomini shakllantirish mumkinligini asoslaydi.

Kapital yetarliligi masalasi xalqaro moliyaviy institutlar, xususan, Bazel bank nazorati qo'mitasi tomonidan chuqur o'rganilgan. Bazel I (1988-yil) kapitalga bo'lgan minimal talablarni joriy etgan bo'lsa, Bazel II (2004-yil) uch ustunli yondashuv asosida risklarni aniq baholash, nazorat qilish va oshkoralikni kuchaytirishga xizmat qildi. Bazel III (2010-yil) esa global moliyaviy inqiroz saboqlaridan kelib chiqib, banklarning likvidlik va kapital buferlarini mustahkamlashga qaratilgan. BCBS (2019) tomonidan e'lon qilingan hisobotda kapitalning ijobiy va salbiy tomonlari, iqtisodiy samaradorlik bilan barqarorlik o'rtasidagi muvozanat masalalari chuqur tahlil qilinadi.

Kapital yetarliligi bankning kredit berish imkoniyatlari, likvidlik darajasi va umumiy moliyaviy salohiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, yuqori kapital talablar banklarning xatarlarni qamrab olish imkonini oshiradi, biroq bu holatda daromadlilik (ROE) pasayishi mumkin. Mishkin (2006) o'zining moliyaviy vositachilik

haqidagi asarlarida kapital va moliyaviy barqarorlik o'rtasidagi ijobiy bog'liqlikni alohida ta'kidlaydi. Rivojlanayotgan davlatlarda, xususan O'zbekiston kabi iqtisodiyotlarda bank kapitalining yetarlilik darajasi nafaqat xalqaro standartlarga mos bo'lishi, balki mamlakat ichki moliyaviy infratuzilmasiga ham moslashgan bo'lishi kerak. Mengniyozov A. (2023) tomonidan O'zbekiston bank tizimi bo'yicha olib borilgan tadqiqotda Bazel III standartlarining joriy etilishi, bank kapitalining dinamikasi, minimal talablar va real sektor bilan aloqasi tahlil qilingan. Unga ko'ra, ko'plab tijorat banklari belgilangan CAR darajasidan yuqoriroq ko'rsatkichlarga ega bo'lsa-da, bu ko'rsatkichlar sifatli risk baholash tizimlari bilan har doim ham mos tushmaydi.

Kapital yetarliligi masalasida statistik modellar orqali olib borilgan tadqiqotlar ham muhim ahamiyatga ega. G'arbiy Yevropa va Osiyo mamlakatlarida olib borilgan empirik tadqiqotlar, masalan, ROA, ROE, kredit portfeli sifati kabi omillarni kapital darajasi bilan bog'liq holda tahlil qiladi. Ba'zi tadqiqotlarda kapitalning ortishi kreditlash hajmini qisqartirishi mumkinligi, ammo bu barqarorlikni oshirishi qayd etilgan. Bu fikrni to'ldirish uchun Bangladesh, Hindiston va Pokiston tajribalari o'rganilgan bo'lib, ularda kapitalni oshirish inqiroz davrida xavflarni kamaytirishning samarali vositasi sifatida ko'rsatiladi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bank kapitali va uning yetarlilik darajasi banklar faoliyati samaradorligi va moliyaviy tizim barqarorligining asosiy omillaridan biridir. Xalqaro standartlar (Bazel I, II, III) bu borada muhim metodologik asoslar yaratgan bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun bu standartlarga moslashish o'ziga xos yondashuv va ehtiyotkorlikni talab etadi. O'zbekiston bank tizimida kapitalning yetarlilik darajasi nisbatan yuqori bo'lsa-da, uning sifati, riskni baholash mexanizmlari va real sektor bilan integratsiyasi bo'yicha tadqiqotlar davom ettirilishi lozim. Kelgusida kapital va likvidlik talablarini milliy sharoitga mos holda optimallashtirish bo'yicha chuqur iqtisodiy-tahliliy tadqiqotlar zarurdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda bank kapitalining mohiyati, tuzilmasi va yetarlilik darajasi bank tizimi barqarorligiga qanday ta'sir ko'rsatishi masalasi nazariy va amaliy asosda o'rganildi. Tadqiqot jarayonida zamonaviy moliyaviy nazariya, xalqaro me'yorlar va O'zbekiston bank tizimi tajribasi asosida metodik yondashuvlar tanlab olindi. Tadqiqotning asosiy metodologik yondashuvlari quyidagilardan iborat:

Tadqiqotning asosiy maqsadi – bank kapitalining yetarlilik darajasini baholash, uning moliyaviy xavflarni qoplashdagi roli va bank barqarorligiga ta'sirini aniqlashdir.

Tadqiqot quyidagi asosiy vazifalarni bajarishga yo'naltirildi:

- Bank kapitali va uning asosiy komponentlarini aniqlash;

- Kapital yetarliligi ko'rsatkichlarining nazariy asoslarini o'rganish;
- Bazel I, II va III standartlarini tahlil qilish;
- O'zbekiston bank tizimida kapital me'yorlari amaliyotini baholash;
- Kapital va bank barqarorligi o'rtasidagi bog'liqlikni empirik tahlil qilish.

1-jadval. 2021–2024-yillarda O'zbekiston tijorat banklarining kapital yetarliligi va moliyaviy ko'rsatkichlari tahlili.

Yil	O'rtacha CAR (%)	Tier 1 kapital (mlrd so'm)	Bank aktivlari (mlrd so'm)	RO A (%)	RO E (%)	Kredit portfeli (mlrd so'm)
2021	16.3	36 200	314 000	1.5	12.4	184 000
2022	17.1	42 800	362 500	1.7	13.1	211 600
2023	17.8	50 300	413 700	1.9	14.0	238 000
2024	17.5	56 100	445 200	1.8	13.5	264 800

Bank kapitali bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlar, xalqaro moliyaviy tashkilotlar (Bazel Qo'mitasi, BIS, IMF, WB) hujjatlari, maqolalar va monografiyalar asosida asosiy tushuncha va yondashuvlar o'rganildi.

b) Qiyosiy tahlil. Bazel I, II va III standartlari hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining amaldagi talablaridagi farq va o'xshashliklar solishtirilib tahlil qilindi.

c) Empirik tahlil. Tijorat banklarining moliyaviy hisobotlari, Markaziy bank statistikasi (CAR, Tier 1 ko'rsatkichi, risk salmoqli aktivlar hajmi) asosida real misollar bilan tahlil o'tkazildi. 2021–2024 yillar davomidagi ko'rsatkichlar asosida tendensiyalar aniqlandi.

d) Statistik va grafik tahlil. Moliyaviy ko'rsatkichlar asosida grafiklar, jadvallar tuzilib, ular orqali kapital darajasining o'zgarishi va bank barqarorligi o'rtasidagi bog'liqlik baholandi.

e) Ekspert yondashuvi. Moliyaviy ekspertlar, bank xodimlari va iqtisodchilar fikrlari umimlashtirilib, tadqiqot natijalari asosida tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tadqiqotda foydalanilgan asosiy ma'lumot manbalari quyidagilardan iborat:

- O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy statistik hisobotlari;
- Tijorat banklarining ochiq moliyaviy ko‘rsatkichlari (2021–2024);
- Bazel Qo‘mitasi hujjatlari (Basel I, II, III);
- Xalqaro moliyaviy tashkilotlar (BIS, IMF, WB) tavsiyalari;
- Ilmiy maqolalar va monografiyalar (Santos, Mishkin, Anvar Mengniyozov va boshqalar).

Tadqiqot muhokamasi. Mazkur tadqiqot natijalari bank kapitalining tuzilmasi va yetarlilik darajasi bank tizimining moliyaviy barqarorligi va xatarlarni boshqarishdagi muhim omillardan biri ekanini yana bir bor tasdiqladi. Olingan ma’lumotlar asosida bir nechta muhim nazariy va amaliy xulosalar chiqarildi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, bank kapitalining yetarlilik darajasi (Capital Adequacy Ratio – CAR) bank faoliyatining ishonchliligi, xususan, kredit risklariga bardoshliligi va iqtisodiy inqirozlarga qarshi tura olish qobiliyati bilan bevosita bog‘liq. Xalqaro amaliyotda qabul qilingan 8% minimal ko‘rsatkich Bazel I standardi asosida belgilangani holda, Bazel III bu darajani kuchaytirib, qo‘shimcha bufer kapital, leverage ratio, va likvidlik ko‘rsatkichlari bilan to‘ldirgan.

O‘zbekiston bank tizimi misolida olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatdiki, 2024-yil oxiriga kelib tijorat banklarining o‘rtacha CAR ko‘rsatkichi 17% dan yuqori bo‘lib, bu xalqaro talabdan ancha yuqori ekanini kuzatildi. Bu, bir tomondan, banklarning xavflarni qoplash salohiyatining yuqoriligi bilan izohlanadi, biroq boshqa tomondan, moliyaviy resurslardan yetarlicha faol foydalanilmaslik holatlarini ham ko‘rsatadi.

2-jadval. Bazel I, Bazel II va Bazel III standartlari o‘rtasidagi qiyosiy tahlil

Ko‘rsatkichlar / Standartlar	Bazel I	Bazel II	Bazel III
Joriy etilgan yili	1988	2004	2010
Asosiy maqsad	Kapital yetarliligini belgilash	Risklarga asoslangan yondashuvni kengaytirish	Bank barqarorligini oshirish, inqirozga bardoshlilikni ta’minlash
Minimal CAR talabi	8%	8%	8% + bufer kapital (2.5%)
Kapital	Tier 1 va Tier 2	Tier 1 va Tier 2	Tier 1 kapitalga yuqori

Ko'rsatkichlar / Standartlar	Bazel I	Bazel II	Bazel III
tuzilmasi	farqlanadi	tafsilotli aniqlanadi	talablar qo'yiladi (common equity focus)
Risk turlari	Faqat kredit xatarlari	Kredit, bozor va operatsion risklar	Barcha risklar + likvidlik va leverage risklari
Yondashuv darajasi	Soddalashtirilgan	Uch ustunli yondashuv: minimal talab, nazorat, oshkoralik	Ustunli yondashuv + stress-test va countercyclical buffer
Likvidlik me'yorlari	Belgilanmagan	Belgilanmagan	LCR (Likvidlik qoplama darajasi), NSFR (Barqaror moliyalashtirish darajasi)
Leverage me'yorlari	Yo'q	Yo'q	Leverage ratio (minimal 3%) joriy etiladi
Moslashuvchanlik	Nisbatan qat'iy	Nisbatan moslashuvchan	Moslashuvchan va inqiroz holatlariga tayyorlovchi

Bank kapitali asosan ikki asosiy tarkibiy qismdan iborat: asosiy kapital (Tier 1) va qo'shimcha kapital (Tier 2). O'zbekiston bank tizimida Tier 1 kapital ulushi yuqori bo'lib, bu banklarning asosiy moliyaviy tayanchi sifatida foyda va ustav kapitaliga tayanayotganini bildiradi. Shu bilan birga, ayrim banklarda Tier 2 kapital ulushi ortib borayotgani, xususan, subordinatsiyalangan qarzlar va qayta baholangan aktivlar asosida kapitalni sun'iy oshirish holatlari kuzatilmoqda. Bu esa, kapital sifatining yetarliligi masalasini kun tartibiga olib chiqadi.

Empirik tahlillar shuni ko'rsatdiki, kapitalning ortishi bilan birgalikda banklarning ROA (aktivlardan foydalanish daromadliligi) ko'rsatkichlari ba'zan pasaymoqda. Bu holat yuqori kapital talablari banklarning risk olish imkoniyatini kamaytirib, aktivlar orqali foyda olish imkoniyatlarini cheklashini bildiradi. Biroq, bu cheklovlar bank tizimining umumiy

barqarorligini oshiradi, ayniqsa iqtisodiy noaniqlik sharoitida. Tadqiqotda aniqlanishicha, rivojlanayotgan mamlakatlarda kapital yetarliligi yuqori bo'lgan banklar moliyaviy inqiroz davrida nisbatan kam zarar ko'rgan. Bu esa kapitalning amortizatsion rolini va bank tizimi uchun "zararni yutuvchi bufer" sifatidagi funksiyasini tasdiqlaydi.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, Bazel standartlari banklar uchun qat'iy me'yor emas, balki moslashuvchan va ijtimoiy-iqtisodiy muhitga qarab o'zgartiriladigan yondashuvni talab qiladi. O'zbekiston tajribasida bu standartlar bosqichma-bosqich joriy qilinmoqda. Biroq, ayrim kichik yoki o'rta banklar uchun bu talablar ortiqcha yuk bo'lishi mumkin, bu esa ularning bozor raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Kelgusida bank tizimi uchun asosiy tahdidlar quyidagilar bo'lishi mumkin:

- global moliyaviy inqirozlar;
- valyuta risklari;
- moliyaviy vositalarning murakkablashuvi;
- raqamli bank xizmatlaridagi kiberxavflar.

Shu bois, bank kapitali nafaqat miqdoriy jihatdan, balki sifatli tarkib va moslashuvchan risk boshqaruvi mexanizmlari bilan mustahkamlanishi kerak. Shuningdek, kapital stress-test tizimini kuchaytirish, noaniq makroiqtisodiy vaziyatlarda banklar qarshilik darajasini oldindan baholash imkonini beradi.

Tadqiqot muhokamasi asosida aniqlanganki, bank kapitalining yetarliligi – bu faqat moliyaviy ko'rsatkich emas, balki bank tizimining ishonchliligi, xavfsizligi va barqarorligining kalitidir. Yuqori kapital darajasi qisqa muddatli foyda ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir qilishi mumkin, biroq uzoq muddatda u bank tizimi barqarorligi va mijozlar ishonchini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqotlar va tahlillar shuni ko'rsatadiki, bank kapitali moliyaviy institutlarning barqaror faoliyat yuritishi, kredit xavflariga nisbatan bardoshlilik darajasi va investorlar ishonchini ta'minlashda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Bank kapitalining tuzilmasi va yetarlilik darajasi bankning risklarga chidamliligini belgilovchi moliyaviy tamoyil bo'lib, uni xalqaro standartlar bilan muvofiqlashtirish zarurdir. Xususan, Bazel I, II va III standartlari bank kapitali va risklarni boshqarish tizimiga jiddiy yondashuvlarni joriy etib, banklar faoliyatini global miqyosda nazorat ostiga olishga xizmat qiladi. O'zbekiston bank tizimida bu standartlarning bosqichma-bosqich joriy etilishi kapital barqarorligini kuchaytirishga xizmat qilmoqda. 2024–2025 yillardagi statistik ko'rsatkichlar asosida shuni aytish mumkinki, tijorat banklarining CAR darajasi xalqaro talabdan yuqori bo'lsa-da, kapital sifatining yaxshilanishi va risklarni real baholash tizimi hali ham dolzarb masala

bo'lib qolmoqda. Shuningdek, bank kapitalining haddan ortiq yuqoriligi ba'zan aktivlardan samarali foydalanmaslik va past daromadlilikka olib kelishi mumkin. Bu esa kapital va foydalilik o'rtasidagi muvozanatni topish zaruratini tug'diradi. Banklar uchun kapital me'yorlarini belgilashda nafaqat xalqaro talablar, balki milliy iqtisodiyotning xususiyatlari, bozor risklari va institutsional rivojlanish darajasi ham inobatga olinishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Basel Committee on Banking Supervision (BCBS). (2010). *Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems*. Bank for International Settlements (BIS). <https://www.bis.org/publ/bcbs189.htm>
2. Basel Committee on Banking Supervision. (2019). *The costs and benefits of bank capital*. Bank for International Settlements (BIS). <https://www.bis.org/publ/bcbs258.htm>
3. Santos, J.A.C. (2001). Bank Capital Regulation in Contemporary Banking Theory: A Review of the Literature. *Financial Markets, Institutions & Instruments*, 10(2), 41–84. <https://doi.org/10.1111/1468-0416.00041>
4. Mishkin, F. S. (2006). *The Economics of Money, Banking, and Financial Markets*. 8th ed. New York: Pearson Education.
5. Mengniyozov, A. (2023). O'zbekiston bank tizimida kapital yetarliligi me'yorlari va ularni takomillashtirish yo'llari. *Iqtisodiyot va moliya*, 4(89), 34–41.
6. Ahmedov, T. (2024). Bank kapitali va risk boshqaruvi: xalqaro tajriba va milliy xususiyatlar. *Moliyaviy tadqiqotlar jurnali*, 2(55), 12–20.
7. Markaziy bank rasmiy sayti (2025). O'zbekiston bank tizimining moliyaviy ko'rsatkichlari. <https://www.cbu.uz>
8. Wikipedia contributors. (2025). *Basel III*. In Wikipedia, The Free Encyclopedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Basel_III
9. Hasan, M., & Khan, S. (2022). Capital Adequacy and Bank Stability in Emerging Markets: Evidence from South Asia. *MDPI – Journal of Risk and Financial Management*, 15(9), 411. <https://doi.org/10.3390/jrfm15090411>
10. World Bank. (2020). *Bank Regulation and Supervision Survey*. <https://www.worldbank.org>